

KAFİYEÇİ'NİN (788-879/1386-1474) TARİH METODOLOJİSİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Kasım ŞULUL*

VIEWS OF KAFİYEÇİ ON THE METHODOLOGY OF HISTORY

The book "el-Muhtasar fî ilmi't-Târih" by Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci (1386-1474); a scholar in Anatolia, is about the methodology of history. The book is inspired by the fiqh method and follows a strong logical pattern. What made Kafiyeçi an important figure is his arts producing a historical methodology, purposing a consistent method to dizayn of history and establishing criterion for logical valuation of historical knowledge. Kafiyeçi stresses that historical studys should be performed in this method. Kafiyeçi thinks that history a science providing self-knowledge and an experience.

Kafiyeçi take history as the past events, a science humanitarian social events and field from which philosophical word shold be derived. Kafiyeçi suggest that the main function of a historian is to keep humans records whit a acceptable method, writing history in universal and human character. The method proposed by Kafiyeçi for writing history is based on the clasical logic.

Kafiyeçi focuses on several factors in differing the truth from fault and criticizing of history. For example logical classification of historical knowledge is ona of this factors.

Anahtar Kelimeler:

Tarih.

Metodoloji.

Kafiyeçi.

Giriş

Anadolu'da ilim tahsilinin ilk merhalesini ikmal ettikten sonra bilgi ve görgüsünü arttırmak için seyahate başlayıp çeşitli ilim havzalarını

* Dr., Harran Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Görevlisi, kasimsulul@hotmail.com

dolaştıktan sonra Mısır'a yerleşen Bergamalı Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî'nin, 1463 yılında telif ettiği "el-Muhtasar fî İlmi't-Tarih", adlı eseri tarih metodolojisine tahsis edilmiş - bilinen en eski risaledir.¹ Kafiyci'nin çağdaşı olan İbn Haldun'un (1334-1474), Mukaddime'si tarihten, tarihin yorum ve felsefesinden bahseder fakat tarih metodolojisinden doğrudan bahsetmez. Sahavî'nin (1427-1497), "el-İlân bi't-Tevbih Limen Zemme't-Tarih" adlı eseri daha çok bir tarih savunusudur ve İslâm tarihçiliğinin bir takım meselelerini aydınlatmaya yönelik yazılmıştır. Kafiyci'nin öğrencisi Suyûtî'nin (ö. 1505) "eş-Şemârîh fî İlmi't-Tarih" adlı eseri, Hicrî takvimin ortaya çıkışı, Hicrî takvimle ilgili bilgi, tarihin faydaları ve Arap dilinde olaylara tarih verme kalıpları ile ilgilidir. Kafiycî, sadece tarih metodolojisini ele almayı denemiştir. Yöntem olarak fıkıh usûlünden esinlenerek yazılmış olan "el-Muhtasar", güçlü bir mantık örgüsüne sahiptir ve tamamen metot belirleyici mahiyettedir.

Kâfiyci'nin eserlerinin listesi, onun dini ilimler alanında geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu gösterir. Kafiycî, kendi döneminde dil ve din bilimlerinde otorite ve güçlü bir usûlcü olarak kabul ediliyordu.

Kafiyci'yi önemli kılan evrensel anlamda bir tarih metodolojisi ortaya koymaya çalışmasıdır. Kafiyci'yi önemli kılan diğer bir öge, tarih tasarımı konusunda mantıksal açıdan tutarlı bir metot teklif etmesi ve bu yöntemin tarihsel bilginin mantıksal değerini tespit etmek için bir kriter teşkil etmesidir. el-Muhtasar'ın başlıkları bile bunun yeterli birer kanıtı sayılabilir. Eserinin birinci bölümünde; tarih kelimesinin sözlük ve terim anlamı, tarih biliminin tanımı, zaman sözcüğünün sözlük ve kavramsal anlamı, Güneş ve Ay yılı, ay, gün ve saat kavramları, tarih kelimesinin kökeni ve Hicri takvimin ortaya çıkışı, takvimler, tarih bilimi ve konusu,

¹ Yararlanmakta olduğumuz Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî'nin "el-Muhtasar fî İlmi't-Tarih" adlı eseri, F. Rosenthal'in, *İlmi't-Tarih İnde'l-Arab* (Arapça'ya çev. Salih Ahmed el-Ali, Beyrut 1983), isimli eserinin 325-370. sayfaları arasında yer almaktadır, makalemizde kaynak gösterirken doğrudan Kafiyci'nin ismini verdik. Kafiyci'nin biyografisi için bkz. Abdulhay b. el-İnâd el-Hanbelî (ö. 1089), *Şazarâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, Beyrut ts., VII,326-328; Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzâtu'Ulûm*, çev. Kemaleddin Muhammed Efendi, İstanbul 1313, I,574-575; Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II,4-6; Mecdî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri: Hadâikü's-Şakaik*, yayına hazırlayan: Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989, I,85-87.

tarih metodolojisine olan ihtiyaç ve tedvin edilmesinin gerekliliği ve tarihçide bulunması gereken şartları ele alınır. Kafiyeçi, eserinin ikinci bölümünde; tarihin varlık kavramı ve diğer ilimlerle ilişkisi, tarihçinin amacı, insan tabakaları, tarih tasarımı ile ilgili beş yöntem ve beş yöntemin uygulanması ile tarihin bilim olarak gerekliliğini ve yararını tartışır.

I. Tarihin Amacı ve Yararı

Kafiyeçi tarihin amacı yani tarihin ne için olduğu konusunda iki mülahaza ileri sürer; bunlardan biri tarihin nihâi amacı, diğeri ise insanî amacdır:

1- Kafiyeçi, "tarihin meseleleri mülk ve melekût alemlerine ait ilginç konuları içerir ve insanı azamet ve ceberût sahibi Allah'a yakınlştırır"² şeklindeki sözleriyle, tarih ilminin amaç değil araç olduğunu belirtir. Tarih ilminin nihâi amacı, insanın Allah'ı tanınmasını (marifetullah) ve ona yakınlık kazanmasını sağlamaktır. Mutlaklığın fark edilmesi, başka bir deyişle yaradılışın gerçek gayesi olan Allah'ın tanınması, tarih içinde, yani yaradılışla hesap günü arasındaki süreçte gerçekleşebilir.³ Yola dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendilerine değil, gideceği istikamete yönelttiği gibi, her kevnî olay da bizim dikkatimizi kendi üzerine değil, kendinin ötesinde olan bir istikamete yani Allah'a yöneltmeye çalışır.⁴ Nev'î Efendi'nin söyledikleri Kafiyeçi'nin maksadını izah eder:

"İlimlerin özü ve nihai gayesi Allah'ı tanımaktır. Bu sırrın tam çözülmesi de eserden Kadîm-Müessire istidlal ile olur. Yüce Allah: 'Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler yani beni tanısınlar diye yarattım'⁵ buyurmuştur. Malumdur ki ilmin üstünlüğü, konusuna ve hedefine bağlıdır".⁶

2- Kafiyeçi'ye göre, tarihin insanî amacı, insana kendisiyle ilgili bir idrak ve tecrübe kazandırmasıdır. İnsanın kendisi ile ilgili bir idrak kazanması ve kendini bilmesi, sadece kendini diğer insanlardan ayıran

² Kafiyeçi, s. 325.

³ Ayrıca bkz. İsmail Râci el-Fârûkî, Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul 1999, s. 91.

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul ts., s. 169.

⁵ Zâriyât 51/56.

⁶ Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü: Netâyic el-Fitnân*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul 1995, s.76.

şeyleri değil, aynı zamanda insan olarak kendi doğasını bilmek anlamına gelir. İnsanın kendisini bilmesi, ilk olarak bir insan olmanın ne demek olduğunu, ikinci olarak ne tür bir insan olduğunu ve son olarak insanın, kendisi olduğunu bilmesi anlamına gelir. Hiç kimse çaba sarf edene dek ne yapabileceğini bilmediğinden ötürü, insanın ne yapabildiğine dair yegane ipucu, insanın geçmişte ne yapmış olduğudur. O halde, tarihin değeri, insanın geçmişte ne yaptığını ve dolayısıyla şimdi ne olduğunu öğretmesinden kaynaklanır.⁷

Kafiyeci, tarihin bilim olarak gerekliliğine ve pratik yararını anlatmaya çalışır. Kafiyeci'ye göre, insan ve insanın yaşadığı dünyada bulunan her şey geçicidir. Her insan eseriyle hatırlanır. İnsanların göçüp gittikten sonra geride bıraktıklarını tarih korur ve gelecek kuşaklara nakleder. Eğer tarih olmasaydı insan geçmişinden haberdar olamazdı. Şöyle ki:

"Hiçbir şey sürekli değildir. Her insan bu cismani, maddi alemlerden ölüm ötesindeki ruhanî, nuranî, berzahî, melekuî alemlere intikal eder. Herkes eseriyle yaşar ve bu alemde hatırası tarih ve kelamla baki kalır. Öyleyse hatırlanması hoş bir kelam ol, zira dünya bir kelamdan ibarettir. Tarih, saygın, önemli ve büyük şeylerden oluşur. Tarih, insanlar nezdinde makbuldür, fikirlere ve ibretlere şamildir. Tarih, muteber bir şekilde maslahatlarla ve güzelliklerle ilintilidir ve onların kaynağıdır. Şayet tarih olmasaydı bize ne bir haber ne de bir eser ulaşır. O ruhların ve bedenlerin gıdasıdır. O, insanların ve toplumların haberlerinin kaynağıdır. O, acayıpliklerin, garipliklerin, rivayetlerin ve mesellerin madenidir. Tarih, edibin süsü, akıl sahibinin dayanağı, muhaddisin yardımcısı ve destekçisi, zeki kişinin hazinesidir".⁸

Kafiyeci, tarihin pratik yararlarına kendi döneminin argümanlarıyla açıklık getirmeye çalışır:

"Tarihe, hükümdarlar, vezirler, komutanlar ve diğer insanlar muhtaçtır. Şöyle ki: Hükümdar tarihle geçmiş devletlerin ve milletlerin durumlarından ibret alır. Vezir, tarih vasıtasıyla kılıç

⁷ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, çev. Erol Özvar, İstanbul 2000, s. 25; *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul 1990, s. 29; ayrıca bkz. Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989, s. 134.

⁸ Kafiyeci, s. 367.

ve kalemin faydalarını elde etmiş kimselerin yaptıklarından tarih aracılığıyla bilgi ve öğüt alır. Komutana gelince, o da tarihle harp hilelerini, saldırı taktiklerini öğrenir. Diğer insanlar ise sohbet kabilinden tarihi dinler, onunla iyi şeyleri elde etme ve zararlı şeylerden sakınma becerisini elde ederler. Bu sebepten dolayı hükümdarın iyilikte geçmiş hükümdarların yolunda gidip onların yaptıklarını yapması, öğüt ve tavsiyelerini içeren kitapları okuması gerekir. Zira onların tecrübesi ve saygınlıkları daha çoktur ve onlar iyiyi kötüden ayırmışlardır, işlerin açığını gizlisini bilmişlerdir. Nuşirevan kişiliğinde ve yönetiminde güzel bir gidişat/yol tutmasına rağmen geçmiş insanlarla ilgili kitapları okur, hikayelerini dinler ve iyi olan hususlarda onların yolundan giderdi.”

Kafiyeci, tarihin yararı konusunda sıraladığı gerekçelere dayanarak “hiç kimse tarihten müstağni kalamaz, her kesin ondan yararlanılması gerekir” şeklinde bir neticeye ulaşır.⁹

II. Tarih Metodolojisi

Kafiyeci, tarih çalışmalarının metodolojik olarak yapılması gerektiğini özellikle belirtir. Ona göre, tarih, tedvin edilmiş olan fıkıh, nahiv ve beyan gibi bir ilimdir. Diğer ilimlere olduğu gibi tarihe de ihtiyaç söz konusudur. Yaratılış, hesap günü arasında olup bitenlerin en güzel şekilde kaydını tutmak için -diğer ilimlerde olduğu gibi- ihtiyacı giderecek oranda tarihin bilinmesi şarttır. Selefin tarih ilmini tedvin etmemesi bu ilmin gerekliliğine zarar vermez. Selef doğruluk ve safiyetin hakim olduğu bir zamanda yaşamışlardır. Karşılaştıkları problemlerin dinî hükümlerini biliyorlardı. Bu sebeple fıkıh ilmini bile tedvin etmeye ihtiyaç hissetmediler. Onların zamanında hâdiseler azdı. Zamanımızda hâdiseler ve vakıalar çoğalmıştır. Muteber bir yöntemle ve külli bir şekilde bu hâdiseleri ve vakıaları zapt etmek için tam bir ihtiyaç hasıl olmuştur. Hâdiseleri ve vakıaları muteber bir şekilde zapt edecek olan tarih ilmidir. Tarih ilmi ancak tedvin ile tamam ve devam kazanır. Öyleyse diğer ilimlerin tedvini ne kadar gerekli ise tarih ilminin tedvini de o ölçüde gereklidir. Hükümlerin varlığı ve yokluğu, maslahatlara bağlı olduğu bilinmektedir. İslam hukukunun tümü bu asıl ve

⁹ Kafiyeci, s. 368.

prensip üzere kuruludur. Hz. Peygamber: “Şayet Musa hayatta olsaydı bana uymaktan başka bir şey yapmazdı” hadisiyle buna işaret etmiştir. İslam hukukçularının: “Bu ihtilaf, zaman açınsındandır, delil açınsından değildir” ifadesi de bu kabildendir. Tarih ilminin pek çok faydası vardır. Faydalarından biri şudur: Şerefli tarih ilminin usûl ve kaideleri vasıtasıyla cüzî hâdiseler makul bir şekilde kavranır. Şayet tarih ilmi olmasaydı tarihte rasgele konuşulur, doğrusu yanlışından ayırt edilemezdi. Tarihî olaylar arasında kör veya görmesi zayıf bir deve gibi gezinilir ve gecenin zifiri karanlığında odun toplayan adamın durumuna düşülürdü. Tarih ilmi, tarihin konusu olan hâdiselerin değerlendirilmesi için bir kanun, bir tartı, bir mihenk ve bir ölçü olur. Şayet hâdiseler bu tartı ile tartılırsa ayarı sağlam, basiret ve düşünce sahiplerinin yanında muteber olur. Tarih ilmi, pek çok kaide ve meseleleri içermektedir. Bu nedenle tarih ilmi, tedvini hak eder.¹⁰

Kafiyeci, tarihin yararı konusunda ileri sürdüğü mülahazalara binaen de tarihin bir yöntem çerçevesinde çalışılması gerektiği belirtir. Kafiyeci'ye göre, mademki hiç kimse tarihten müstağni kalamaz, öyleyse;

“Tarihin yazılıp nakledilmesi zorunludur. Mübalağadan ve bilinmeyen hususlarda yalan yanlış haberler uydurmaktan sakınmak için, nasıl denk geldiyse öyle tarih yazılıp nakledilmemesi gerekir. Tarihin –el-Muhtasar’ın ikinci bölümünde söz konusu edilen- beş usûl çerçevesinde yazılıp nakledilmelidir. Hz. İbrahim’in sayfalarında şu bilgilerin yer aldığı söylenir: ‘Akıllı adamın kendi işiyle uğraşması, çağdaşlarını tanuması ve dilini koruması gerekir’. Buna benzer bir manaya işaret etmek amacıyla Hz. Peygamber: ‘Şunu (yani dilini) kendi aleyhinde (bulunmaktan) alıkoyacaksın’¹¹ buyurmuştur.”¹²

III. Tarih Sözcüğünün Kökeni ve Terim Anlamı

Tarih sözcüğünün her ne kadar Kur’ân-ı Kerîm’de ve Hz. Peygamber’in sözlerinde yer almadığı söylene de pek çok rivayet kelimenin asr- sâdette bilindiğini göstermektedir.¹³

¹⁰ Kafiyeci, s. 333-337

¹¹ İbn Mâce (824-886), *Sitnen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1992, X, 188

¹² Kafiyeci, s. 368-369.

¹³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz, Suûdî Arabistan ts., VII.267-269; Aynî, *‘Umdetu'l-Kârî Şerh Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut

Kafiyeci, tarih kelimesinin kökeni ile ilgili olarak sadece bir görüş ile sürer. Ona göre, “tarih kelimesi, Farsça “mah-rûz” (ay-gün/ kronoloji) kelimesinden alınıp Arapçalaştırılmıştır.”¹⁴ Kafiyeci, tarih kelimesinin ortaya çıkış şeklini de açıklar. Şöyle ki: İslâm devleti görevlilerinin “devlet başkanından bize pek çok resmi yazılar gelmektedir ve bunlara tarih verilmediği için hangisine göre davranacağımızı bilemiyoruz” mealinde yapılan başvuruları üzerine Hz. Ömer, sahabenin ileri gelenlerini toplayıp takvim ve vesikalara tarih verilmesi meselesini onlarla istişare etti. Hz. Ömer de: “Devlet hazinesinin gelirleri arttı. Taksimat tarih verilmeden yapılıyor. Karışıklığa son verecek bir sisteme nasıl ulaşabiliriz?” diyerek devletin resmi bir takvime ihtiyaç duyduğunu belirtip görüş ister. İran fetihlerinde esir edilip Medine’ye getirilen ve Hz. Ömer’in huzurunda Müslüman olan Ahvaz meliki Hürmüzan: “İranlıların “mah-rûz” denilen bir tarih verme yöntemleri var. Bu yöntemle göre İranlılar hükümdarların iktidara geliş tarihini başlangıç itibar edip olayların tarihini tespit ederler.” Toplantıya katılanlar, yapılan görüşmeler sonucunda “mah-rûz” sözcüğünü “muerrih” (tarih tespit edici) kelimesi ile Arapçalaştırdılar, te’rih kelimesini “muerrih” kelimesinin mastarı kabul ettiler ve bu mastarı da fiil türetmenin (tasrif/morfoloji) kaynağı kabul ettiler.¹⁵

Kafiyeci’nin tarih kelimesinin Farsça kökenli olduğuna dair ileri sürdüğü görüş ilim çevrelerinde kabul görmemiştir.¹⁶ Mesela M. Ş. Akkaya’nın belirttiğine göre, “Arapça olan her kelimenin türemişleri bulunur, yani etimolojisi vardır” kuralına dayanarak, tarih kelimesinin türemişlerinin bulunmayışı düşüncesine binaen Farsça’dan Arapça’ya geçmiş olduğu söylenmiştir. Bunu kanıtlamak için iki ihtimal ileri sürülmüştür: 1- Tarih kelimesinin kökeni, Farsça karalama, yazı yazma ve

ts., XVII,66; Kastalânî, *İrşâdîl’s-Sârî li Şerh Sahîhi’l-Buhârî*, Taş baskı; VI,224 Suyûtî, s. 19 v. d.

¹⁴ Kafiyeci, s. 331; ayrıca bkz. F. J. C. Hearnshaw, *İlmü’t-Tarih*, Arapça’ya çev. Abdulhamid el-İbâdî, s. 34; A. Salim, s. 17-18.

¹⁵ Kafiyeci, s. 330-331.

¹⁶ İsmail Hakkı Bursevî, bir görüşe göre tarih kelimesinin Farsça “târîn” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir, fakat konuya açıklık getirecek daha fazla bilgi vermez. İsmail Hakkı Bursevî’nin tarih kelimesinin kökeni olarak bahsettiği sözcüğün Farsça lügatlerde karanlık anlamına gelen Farsça “târik” kelimesinin mütadifi olduğu belirtilir, bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Furûk Hakkî*, Zâhire matbaası, Zilkade 1251 -Taş baskı-, s. 50; Hasan Amîd, *Ferhengi Amîd*, Tahran 1362, s. 293.

karanlık anlamına gelen “târik” sözcüğüdür. 2- Tarih kelimesi Farsça “mahruz” kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Akkaya’ya göre, her iki ihtimal de zoraki bir iştikaktır ve tarih kelimesi zan edildiği gibi büsbütün iştikaksız değildir. Tarih kelimesinin çoğulu “tevarih” olmasından başka tarih vermek anlamında “tevirih”, yazan anlamına “müverrih” ve “varrahahu” tabiri de kelimenin tasrif edildiğini gösterir.¹⁷

Osman Turan da tarih sözcüğünün Farsça’dan geldiğini esassız bir etimoloji olarak kabul eder ve Himyerî metinlerinde yer alan Arapça bir kelime olduğunu söyler.¹⁸

Dilcilerin ekseriyetine göre, te’rih sözcüğündeki hemzenin elife dönüştürülmesiyle elde edilmiş olan tarih¹⁹ kelimesi Arapça’dır ve kökeni ile ilgili iki görüş bulunmaktadır: 1- Tarih kelimesi, Arapça’nın Kays lehçesindeki “erehe” fiilinden türetilmiştir ve bu kök sözcük yaygın olarak kullanılmaktadır. el-İrh sözcüğü Aynî’nin belirttiğine göre, vakit demektir. 2- Tarih kelimesi, Arapça’nın Tamim lehçesinde bulunan ve pek kullanılmayan “verehe” kökünden türetilmiştir. Muhammed b. Yahya el-Mûsîlî’ye (ö. 947) göre, tarih kelimesi sözlükte, vakit, gaye, erteleme ve kanıtlama anlamına gelir.²⁰

Kamil Miras, Mordtman ve O. Turan gibi ilim adamları, tarih kelimesinin Sami dillerinden olan İbrani, Süryani veya Akad dilinden Arapça’ya geçtiği fikrini de kabul etmezler.²¹ Kamil Miras’a göre,

“İbrânî dili ile Arapça arasında pek ziyade yakınlık ve benzeyiş vardır. Bir çok kelimenin asılları biraz telaffuz farkıyla her iki lisanda bir

¹⁷ M. Şükrü Akkaya, *Tarih Metodu ve Felsefesi*, Ankara 1938, s. 10-11.

¹⁸ E. Cavaignac, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, çev. Osman Turan-, Ankara 1954, s. 63.

¹⁹ Anlam açısından tarih ve te’rih kelimeleri arasında fark yoktur.

²⁰ Cevherî, *Tâcu’l-Lügati ve’s-Sihahî’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, ikinci baskı 1982, I,418; Ebu’l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukrim b Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut ts. III,4; İbn Hacer, VII,268; Aynî, XVII,66; Kastalânî, VI,224; Abdulaziz Salim, *et-Târih ve’l-Muarrihîni’l-Arab*, İskenderiye 1987, s. 17-18.

²¹ Ayrıca bkz. M. Plessner, “Tarih”, İslâm Ansiklopedisi (M. E. B.), İstanbul, XI,777; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 9; Taha Bakır, “*et-Tedvînu’t-Tarihî*”, *Mecelletu’l-Macma’u’l-İlmiyyi’l-İrakî*, Safer 1400, cilt: 31, cüz: 1, s. 102; Muhamed Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, çev. Ruhi Özcan, İstanbul ts., s. 18; M. Ş. Akkaya, s. 10-11.

gibidir. Fiillerin tasrifleri ile ziyade habları birbirine benzer. Arapça lügat kitaplarına bakarken, tefsir kitapları mütalaa olunurken iki dil arasındaki bu benzeş açık olarak görülür. Bu iştirake Süryanice de aynı şekilde karışır. Gerek Araplar, gerek İbrânîler ve Süryaniler en kadim Sami kavimlerinden olmak itibariyle aralarındaki benzeş bunun bir neticesi olacaktır. Yoksa İbraniler ile Süryaniler en kadim kavimlerden olmaları itibariyle bunlara ait lisanların Arapça'nın aslı sanılması doğru değildir. Çünkü Arab-ı Bâide'nin de Ya'rub b. Kahtân'a yükselen bir kidedi vardır.²²

Kafiyeci, tarih sözcüğünün terim anlamı ile ilgili üç görüş ileri sürer:

- 1- Tarih, bir vakit tayin edip ona –geçmiş, şimdi veya gelecek fark etmez- mutlak zamanı nispet etmektir.
- 2- Bir milletin doğuşu gibi meşhur bir hâdiseye veya tufan gibi dehşetli göksel bir olaya veya yeryüzünde meydana gelen büyük bir depreme nispet ederek zamanı belirlemeye tarih denir.²³
- 3- Tarih, bilinen iki olay arasında geçen süre demektir.²⁴

IV. Tarih Biliminin Tanımı ve Konusu

Kafiyeci, bir bilim olarak tarihi şöyle tanımlar: “Tarih, zaman, zamanın halleri (yani zamanın a'râz-ı zatiyesi) ve zamanın halleriyle ilgili meseleleri, ayırt edici özelliklerini ve vaktini belirleme açısından ele alan bir ilimdir.”²⁵ Kafiyeci, tarih biliminin mantık kriterlerine uygun bir tanımını yapmıştır. Kafiyeci, öncelikle tarihi kaide ve meseleleri bir yöntem çerçevesinde bir araya getirilmiş bir bilim olarak tanıtmıştır.²⁶ Kafiyeci'nin tanımını bir

²² Zebidî, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim, Kamil Miras, Ankara 1987, XI.53.

²³ Eski uluslar, takvim başlangıcı için çok önemli olan bir olayı esas alırlardı, ayrıca bkz. Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982, s. 56.

²⁴ Kafiyeci, s. 326.

²⁵ Kafiyeci, s. 327.

²⁶ Usûlcülere göre, “İlim” terimi üç anlama gelir: 1- İdrak, 2- Meleke 3- Herhangi bir disiplinin meseleleri. İlimin üçüncü anlamını: a- Hem bir disiplinin bir yöntem çerçevesinde bir araya getirilen meseleleri, b- Hem de bir disiplinin usûl ve kaideleri anlamında kullanabiliriz. Aslında birincisinin kapsamı ikincisinden daha geneldir. Bir disiplinin konusunun, o disiplinin meselelerinin de konusu olduğu hatırlanmalıdır, bkz. Sadeddin Taftazanî, *Mutavvel ale't-Telhîs -Muhammed b. Abdîrrahman el-Kazvinî'nin Telhîsü'l-Meâni adlı eserinin şerhi-*, Âmire matbaası, Cemaziyelevvel 1268 –1'aş baskı- s. 31; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Maarif Matbaası 1941, I, 6, 9-10.

misalle açmak gerekirse şöyle denilebilir: Mesela, “hicretin altıncı yılı”, belirli bir “zaman” ifadesidir. “Hudeybiye barışı” hicretin altıncı yılının bir “hali”dir. Hudeybiye barışında yer alan tarafların kimler olduğu, niçin barış yaptıkları, hangi şartlar üzerinde anlaştıkları, tarafların temsilcileri, düzenlenen vesikanın şekli, anlaşmanın şahitleri gibi hususlar zamanın halleriyle ilgili “meseleleri” oluşturur.

Tarih kelimesinin terim anlamı ve tarih bilimini tanımlarken verdiği bilgiler de dikkate alındığında Kafiyeçi, tarihi: 1- İngilizlerin “date” dedikleri (mesela bir yazının hangi yıl, ay ve günde yazılmış olduğunun tespiti) zaman tayin etmek, 2- Dünya olaylarının meydana gelme zamanını tayin için bir başlangıç noktası tespit etmek, 3- Geçmişte meydana gelmiş olaylar 4- Geçmişte meydana gelmiş olayları bir yöntem çerçevesinde ele alıp anlatan bilim ve felsefi özlere çıkarılması gereken bir alan olarak anlamıştır.²⁷ Benzer şekilde Hegel de, tarih sözcüğünün çifte anlamına vurgu yapar ve tarihin, hem olup-biten ve olmakta olan insanî-toplumsal olaylar hem de bu olayları anlatan bilim anlamına geldiğini söyler.²⁸

Kafiyeçi’ye göre, “tarih biliminin konusu; teşvik, sakındırmak, öğüt, ibret, açılım gibi maslahatlardan hali olmayan hâdis, garip durumlardır. Bu konuların, ayrıntılı tanımlarla hakikatlerinin yazıya dökülmesi (tahditle tahrir), ayırt edici özelliklerinin ifade edilmesi (tayinle takrir) ve vakitlerinin tayin edilip zabt edilmesi düşünülür”.²⁹ Kafiyeçi, tarihin konusunu terimlerden oluşan teknik bir anlatımla belirlemiştir. Yapılan tanım, tarihin konusunu dikkatli bir şekilde tespit ettiği için değerli ve metodolojiktir.³⁰

²⁷ Müslüman bilim adamları, farklı zaviyelerden yapmış olsalar da tarih bilimini genelde birbirine yakın şekillerde tanımlamışlardır. Tarihin değişik tanımları için bkz. K. Çelebi, I,271; Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtü’Ulûm*, çev. Kemaleddin Muhammed Efendi, İstanbul 1313, I,281-282; Nev’î Efendi, *İlimlerin Özûl -Netâyic el-Fitnân-*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul 1995, s. 85; Ümit Meriç, *Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1979, s. 20; F. Rosenthal, s. 759; K. Çelebi, I,271; Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir 1999, s. 1-2.

²⁸ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul 1994, s. 91.

²⁹ Kafiyeçi, s. 333.

³⁰ Kafiyeçi’nin tarihin konusunu tespit ederken kullandığı terimlerden tahdit, bir şeyin, ayrıntılı tanımla hakikatini belirtmek, tahrir; anlamın yazıyla ifade edilmesi, tayin, bir şeyin, ayırt edici özelliklerinin ifade etmek, takrir, anlamın sözle ifade edilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Zabıt ise, hadis usûlünde, insanın, işittiği herhangi bir şeyi, aradan uzun bir zaman geçmiş olsa bile, dilediği anda hatırlayabilecek şekilde iyi

Kafiyeci, bir nesne, olay veya eylemin tarihe konu olabilmesi için onda üç özelliğin bulunmasını şart koşar: 1- Tarihin nesnesinin “hâdis ve garip” olması gerekir. Kadîm olan ve adem yani yokluk tarihin nesnesi olamaz.³¹ Herder, bunu “tarih var olanın bilimidir” diye ifade eder.³² Her sıradan ve rutin olay veya eylem de tarihin nesnesi olmaz. Tarihî olaylar tarihin seyrinde tesir icra etmiş olaylardır.³³ 2- Hadis ve garip olanın tarihin nesnesi olabilmesi için “teşvik, sakındırmak, öğüt, ibret, açılım” gibi tefekküre konu olacak felsefi özlerden hali olamaması gerekir. 3- İlk iki özelliğe sahip olan nesnenin tarihe konu olabilmesi için “ayrıntılı tanımlarla hakikatlerinin yazıya dökülmesi (tahditle tahrir), ayırt edici özelliklerinin ifade edilmesi (tayinle takrir) ve vakitlerinin tayin edilip zapt edilmesi” gerekir. Bir şekilde kayda geçmemiş ve tarihçinin eline ulaşmamış geçmişte olup biten şeyler tarihe konu olamaz. Buna göre tarih ilmi, zaman, zamanın halleri ve zamanın halleriyle ilgili meselelerle, iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış veya hak-batıl bakımından bir çeşit geçmişi yargılama tarzında ilgilenmez. Alman tarihçisi Leopold Von Ranke'nin (1795-1886) deyişi ile “tarihe, geçmişi yargılamak, gelecek çağların yararı için bugüne yol göstermek görevi verilmiştir. Tarih öyle yüce görevlere talip olmaz. O yalnızca gerçekte nasıl olduysa onu göstermek ister”.³⁴ C. P. Scott'un ünlü deyimiyle tarih biliminde “olgular kutsal, kanılar özgürdür”.³⁵

Tarih ilminin tanımı yapılırken ve konusu tespit edilirken, zaman tayinine vurgu yapılmasının bir nedeni, tarih ilminin tabiat ilimlerinin zaman tayini ve gök bilgisi şubeleri ile birlikte filizlenmiş olmasındandır.³⁶ Diğer bir nedeni, İslam tarihçiliğinin zamana önem vermesidir.

belleyip ezberleme yeteneğine sahip olması anlamına gelir. Rivayetinin kabulü için bir ravide bulunması gereken iki önemli sıfattan biri “adalet”, diğeri “zabt”tır. Bu iki sıfat sahip ravi sika (güvenilir) kabul edilir (Cürcânî, *Tarifât*, -baskı yeri ve baskı tarihi belirtilmemiş-, s. 62, 64; Katip Çelebi, I,36; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1985, s. 466).

³¹ Kafiyeci, s. 337-338.

³² Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul 1997, s. 147; ayrıca bkz. Kubilay Aysevener, *Collingwood'un Tarih Felsefesi*, İstanbul 2001, s. 53.

³³ Ayrıca bkz. Nadim Macit, “Eylem-Değişim İlişkisi –Tarihsel Eylemin Yapısı-”, *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1998, I/2,53-77.

³⁴ Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1999, s. 26.

³⁵ E. H. Carr, *Tarih Nedir*, İstanbul 1987, s. 15.

³⁶ M. Ş. Akkaya, s. 7.

Kafiyeci, “tarihçinin asıl amacı; muteber bir yöntemle insanın kaydını tutmaktır” cümlesiyle tarihçinin asıl görevini belirler.³⁷ Kafiyeci'nin temel kaide niteliğindeki bu cümlesi, evrensel ve insânî karakterde tarih yazma prensibine işarettir. Tarihçinin aslî görevinin doğru bir şekilde insanın kaydını tutmak olduğu görüşü, İbn Haldun'un düşüncesi ile örtüşür. İbn Haldun'un öncelikli hedefi tarihin doğru bilgisini elde etmek, nihâî hedefi ise tarihin doğru bilgisini yorumlamaktır. Tarihteki hadiselerin tefsiri ve yorumu, bu hadiseler hakkında doğru bilginin varlığını gerektirir. Bu nedenle İbn Haldun, ümran ilmi dediği yeni disiplinin, “sahih bir ölçüt olmasını”, tarih yazımında bir nevi mantık mesabesinde bulunmasını istemiştir. Ancak İbn Haldun'un Mukaddime'si, dolaylı olarak değinilen yöntemsel kurallardan ibaret kalmamış, tarihteki hadiseleri yorumlamaya da kalkmıştır.³⁸

V. Tarih Tasarımı

Kafiyeci'ye göre, tarihçi bir şeyin tarihini yazmak istediği zaman beş yöntemden birini izler:

Birinci yöntem: Yaşayarak ve görerek (müşahedât ve mücerrebât) tarih yazmak,³⁹

İkinci yöntem: Kuşkusuz bilgiye (yakın) göre tarih yazmak,

Üçüncü yöntem: Gâlip zanna (galebe-i zanna) göre tarih yazmak,

Dördüncü yöntem: Aynı konuyla ilgili farklı görüşler arasında tercih yapmadan bütün verileri kaydederek (teârüz bila tercih) tarih yazmak,

Beşinci yöntem: Mechulâtâ göre tarih yazmak.⁴⁰

Kafiyeci'ye göre, tarih tasarımı konusunda teklif edilen yöntemlerin beş taneden ibaret olması, gâlip zan (galebe-i zan) yoluyla elde edilmiş tümevarımla yapılan bir sınırlamadır.⁴¹

³⁷ Kafiyeci, s. 338.

³⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, çev. Said Aykut, İstanbul 2000, s. 370.

³⁹ Yani tarihçi, tarihin yazıldığı yerde bulunursa o da tarihi yazmalıdır.

⁴⁰ Kafiyeci, s. 340-343

⁴¹ Kafiyeci, s. 340.

Kafiyeci, tarih yazımı konusunda teklif ettiği yöntemi klasik mantığın tasdikât kısmı üzerine temellendirip kurmuştur. Şöyle ki: İslam mantıkçılarının “tasdikler (tasdikât)” dediği önermeler (kaziyyeler), yakini (kesinlik ifade eden), taklidî, zannî ve cehlî olmak üzere dörde ayrılır. Önermeler terkip açısından ise, yakiniyyât, meşhurât, müsellemlât, makbûlât, maznûnât, muhayyelât ve mevhumât olmak üzere sekiz tanedirler. Kafiyeci'nin söz konusu ettiği yakiniyyât ise, nazariyyât ve bedihiyyât olmak üzere ikiye ayrılır:

a- Nazariyyât: Aklın, bir delil vasıtasıyla hüküm verip tasdik ettiği önermedir ki öncülleri (mukaddimeleri) “yakiniyyât”tan olması dolayısıyla de “yakiniyye” olur. Mesela, “alem sonradan değildir” önermesi “yakiniyye”dir, fakat bedihiyye olmayıp nazariyyedir. “Çünkü alem değişkendir.” “Her değişken sonradan değildir” diye kıyas yapılır ve “alem sonradan değildir” diye sonuç çıkarılır. Bu sonuç, böylece delil vasıtasıyla yakinen tasdik edilir.

b- Bedihiyyât: Aklın, düşünmekle yani önermeler tertip edip sonuç çıkarmaya gerek kalmadan, kesin hüküm verip tasdik ettiği şeydir. “Bir, ikinin yarısıdır, bütün parçalarından büyüktür” gibi. Mantıkçılara göre bedihiyyât yani apaçık önermeler altı çeşittir: 1- Evveliyât (aksiyomlar): Aklın, vasıtaya ihtiyaç duymaksızın, doğrudan konu ve yüklem arasındaki nispeti düşünerek ulaştığı kesin önermelerdir: “Bütün, parçadan daha büyüktür” gibi. 2- Kıyası kendinden önermeler (fitriyyât): Zihinde mevcut olan “iki eşit parçaya bölünme” ilişkisi gereği “dört çifttir” dememiz gibi. 3- Müşahedât (gözlemler): Duyular vasıtasıyla kesin olarak tasdik edilen hükümlerdir: “Kar soğuktur” gibi. 4- Hadsîyyât (sezgiler): Zihinde sezgi ile meydana gelen gizli kıyas vasıtasıyla, aklın kesin olarak kabul ettiği önermelerdir: “Ay, ışığı Güneşten alır” gibi. 5- Mücerrebât (deneyimler): Gözlem ve deneyin tekrarı ile, aklın kesin olarak hüküm verdiği ve tasdik ettiği önermelerdir: “Sakmunya safrayı giderir” önermesi gibi. 6- Mütevâtirât (doğru haberler): Yalan üzerine birleşmeleri aklen ve adeten mümkün olmayacak kadar çok kimsenin haber verdiği önermedir. Tevatür, Türkçe söylenti anlamındaki şayiadan farklıdır; yalan ihtimali olmayan ve kesinlik ifade eden (yakın) kuvvetli ihbardır: “Hz. Mumammed peygamberlik davasında bulundu ve mucize gösterdi” dememiz gibi. Mütevâtir haberin, duyulara dayanması şarttır. Bir duyuya dayanmayan akli şeyler tevatür olmaz. Netice olarak “bedihiyyat”ta hakim olan ya akıldır, ya

duygudur, ya da duygu ile beraber akıldır.⁴²

Kafiyeci'nin, tarih yazımı konusunda teklif ettiği yöntemi anlamak amacıyla naklettığımız mantığa ait izahlar ışığında şunu söyleyebiliriz: Kafiyeci'nin tarih tasarımı konusunda teklif ettiği beş yöntemden, ilk ikisi tasdik, üçüncüsü zan, dördüncüsü şüphe, beşincisi ise cehil üzere kuruludur. Mantıkta en muteber bilgi türü olan yakiniyyât, tarihe kaynak olmaları bakımından ikiye ayrılmıştır:

1-Yakiniyyâtın ikinci kısmı olan bedihiyyât'tan müşahede ve tecrübeye dayanan bilgi türü, Kafiyeci'nin beş yönteminden birincisinin kaynağıdır. Tarih söz konusu olunca, müşâhede ve tecrübe, tarihçinin bizzat tanık olarak ve yaşayarak olaylar hakkında bilgi elde etmesi ve bunu kaydetmesi anlamına gelir. Ait olduğu dönemde vücuda getirilmiş hakiki tarihsel kalıntılar da bu kısma dahil edilebilir. Böyle veriler, tarihin yeniden inşası açısından en değerli kaynaktır.

2- Yakiniyyâtın ikinci kısmı olan nazariyyât ve bedihiyyâtın kısımları – evveliyât, fitriyyât, hadsiyyât, mütevâtirât- ise Kafiyeci'nin beş yönteminden ikincisinin kaynağıdır.

Kafiyeci'nin beş yönteminden üçüncü, dördüncü ve beşincisine, meşhûrât, müsellemlât, makbûlât, masmûât, muhayyelât ve mevhumâtın kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Zan, şüphe ve cehil üzere kurulu tarihi bilginin zamanla ve tahkikle tarihin ilk iki bilgi çeşidine yükselebilmeye ihtimali mevcuttur. Tarihçi, değerini ve ne tür bir kaynağa sahip olduğunu belirtmek koşuluyla geçmişe ait mevcut her türlü tarihsel veriyi kullanabilir. Bu bağlamda Taberî'nin söyledikleri önemlidir:

“Benim bu kitabımı gözden geçirenler bilsinler ki, bu eserimde benim tarafımdan kaydedilen her bilgi ve haber, pek azı hariç olmak üzere, akli delillere, insanların fikir ve akıllarıyla düşünerek buldukları nedenlere dayanmayıp, ancak senetleriyle ravilerini gösterdiğim haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü geçip gidenlere ve sonra gelenlere dair olan haber, olay ve hâdiselerden her biri, bunları gözleriyle görmeyen ve o

⁴² Cürcânî, s. 259; Kudret Bütükoşkun, Mantık Metinleri -I- (Abdurrahman Nâcim'in Türkçe Mantık Hulâsası, Ahmed Hamdi Şirvânî'nin Muhtasar Mantık'ı, Said Paşa'nın Hulâsâ-i Mantık'ı ve Mehmed Halis'in Mizânü'l-Ezhân'ı), İstanbul ts., s. 57-59; A. Cevdet Paşa, s. 141-164.

*zamanları idrak etmeyenlere, ancak o halleri gören ve işitenlerin haber vermeleri, o haberleri nakletmeleriyle bilinir, akıl ve fikir ile bilinmez. Geçip gidenlerin bazılarında dair naklettiğimiz haberlerin bir kısmını doğru ve hakiki bulmayıp inkar edenler veyahut çirkin sayanlar bulunursa, onlar bilsinler ki, bu haberler tarafımızdan uydurulmadan ravilerce bize nakledilmiştir. O haberler bize nasıl nakledilmiş ise, biz de o şekilde alarak kitabımıza katıyoruz.*⁴³

“el-Muhtasar fi İlmî't-Tarih”in ikinci bölümünde yer alan mitolojik tarihsel malzemeye bakarak, Z. V. Togan ve F. Rosenthal, eseri haksız yere eleştirmişlerdir. Oysa Kafiyesi'nin açık hedefi, tarih tasarımı konusunda teklif ettiği yöntemin nasıl uygulanacağı ve meçhulâta dayanan mitolojik tarihsel malzemenin nasıl kullanılacağını göstermektir. Kafiyesi bu verileri doğru kabul etmez. Mitoloji konusunda Kafiyesi'nin tutumunun benzerine Vico'da (1668-1744) rastlanır. Vico, destan ve mitolojiyi kısaca diye reddetmek ya da gerçek olarak kabul etmek yerine bunları kendilerini yapan çağın ruh ve niteliklerini açığa çıkaran belgeler olarak yorumlamaya çalışır.⁴⁴

Kafiyesi'nin tarihin bilgi kaynaklarını mantık esaslarına dayandırmasından çıkarılacak en önemli sonuç şu olmalıdır: Tarihî haberler, mantık ölçüleri ile tasnif edilebilir. Tasnif edilen tarihsel veriler, mantıkî değerine göre kullanılmalıdır. Tarihin, aklî ilimler arasında yer alması gerekir. Tarihin aklî ilimler arasında yer almasının anlamı, -doğa bilimlerinde olduğu gibi- aklın gözlem ve deneye dayanarak tarihin bütün malzemesini üretmesi değildir. Tarihin aklî ilimler arasında yer alması, 1- tarih malzemesinin mantıkî açıdan tasnif edilebilir olması, 2- tarih malzemesi ister tasavvur düzeyinde olsun, isterse tasdik düzeyinde olsun bir çeşit bilgi olduğu, 3- mantıksal açıdan tasnife tabi tutulduktan sonra tarih malzemesinin bir kısmının gerçek bilgi vasfını kazanabileceği, 4- mantıksal açıdan gerçek bilgi vasfını kazanmış tarihsel verilerin düşünceye konu edilebileceği anlamına gelir. Tarih, geçmişe ait öykülerden oluşan soyut edebi bir tür değildir. Tarihin edebiyatla ilişkisi, diğer ilimlerin dille ilişkisi

⁴³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî. (310/923), Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut 1987, I, 11.

⁴⁴ R. G. Collingwood, Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler, s. 151; Tarih Tasarımı, s. 82-85.

gibidir. Yani dil, diğer disiplinler için olduğu gibi tarih içinde yalnızca bir ifade aracıdır.

Kafiyeci, tarih tasarımı konusunda teklif ettiği birinci yöntemle, tarihçinin ilgi alanının geçmişle sınırlı olmadığına işaret etmiş ve tarihçinin, bir yöntem çerçevesinde yaşadığı zamanın kaydını tutmakla yükümlü olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Kafiyeci'nin, tarih tasarımı konusunda teklif ettiği beş yöntemden ilki olan, "yaşayarak ve görerek tarih yazma"ya, Hegel, "kaynaktan tarih" der. Kafiyeci ile Hegel'in tarihin bu çeşidine yükledikleri belirlenimler farklıdır.⁴⁶

Kafiyeci'nin en değerli tarihsel kaynak olarak sunduğu "yaşayarak ve görerek tarih yazma" yönteminin kıymetini Birûnî, ondan uzun zaman önce takdir etmiş ve bunu eleştirel bir şekilde ele alıp tahlil etmeye çalışmıştır. Birûnî'ye göre:

"Hiç kimse, haberin, tarihsel doğruluk açısından, görgü tanıklığına eşit olduğunu söyleyemez. Görgü tanıklığı, gözlem ile nesneyi zamanında ve yerinde değerlendirmeye dayanırken, haber bazı geriye gidişleri de içerir. Bu özelliği ile haber, görgü tanıklığına tercih edilir. Çünkü görgü tanıklığının amacı hakiki anlık varoluşu saptamak; haberin amacı ise geçmiş, şimdi ve gelecek zaman içerisinde nesnenin ne olduğunu ve ne olmadığını belirtmektir. Yazılı rivayetler, haberlerin her zaman söylediğimiz gibi en tercih edilir çeşitlerindedir. Kalemın ölümsüz anıtları olmasaydı insanlık tarihini nasıl bilebilirdik? Bir olayla ilgili rivayet, kendi içindeki mantıki ve fiziki kurallarla çelişmese dahi, tabiatı gereği bir sürü zaaf ve ihtirasın etkisinde olan insan mizacının, iyi ve kötü yanlarının etkisiyle şekillenmeye açıktır. Bu bakımdan râvileri tasnif etmek gerekir. Bazıları itibar ve çıkar sağlamak amacıyla yalan söyler. Bazı râviler mensubu olduğu aileyi veya milleti yüceltir veya kazanç elde edeceği düşüncesiyle karşı aileyi veya milleti karalaması mümkündür. Her iki durumda da müteharrik güç hirs ve nefrettir. Bir başka sınıf insan da, hizmetinde oldukları insanları sevdikleri ya da aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle nefret ettikleri için yalan söyler. Bu râviler

⁴⁵ Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, Bilim Felsefesi, İstanbul 1983, s. 254.

⁴⁶ Hegel, s. 11.

önceki râvilere benzer. Çünkü onlar da kişisel ön yargılarla hareket etmiştir. Kimisi de korktuğu ya da elde edeceği bir şey olduğu için yalan söyler. Kimisinin yalan söylemesi de sırf tabiatı icabıdır. Bazı insanlar, başkalarının söylediklerini körü körüne izlemesi nedeniyle yalan söyler. Şimdi bu çeşit râvilerin sayısı artar veya zamanla bir dizi topluluk haline gelirse, hem ilk râvi hem de onu izleyenler, dinleyici ve yanlıları bulucu arasında sıkı bir bağ oluştururlar; bu bağlar zayıflayacak olursa, yukarıda zikrettiğimiz tipte hikaye uyduran yalancılar işlerine devam edeceklerdir. Burada zikre değer tek kişi, yalandan şiddetle kaçınan ve yalancılar arasında bile doğruluğu dile getiren insandır. Kur'ân'da, 'aleyhinize bile olsa doğruyu söyleyin'⁴⁷ denilmiştir. Hz. İsa da: 'Kralların önünde gerçeği söylerken onların öfkesine aldırmayın. Onlar sizin bedeninize hükmedebilir ama ruhunuza değil'⁴⁸ der".⁴⁹

Hiçbir ilim tek başına gelişemez. Tarih ilmi de birçok ilimle birlikte ve onların yardımıyla vücuda gelmiştir. Kafiyesi, bunun farkına varmış tarihin varlık kavramı ve diğer ilimlerle ilişkisi konusunda önemli tespitler yapmıştır. Ona göre, varlık ya kadîmdir ya hâdistir ya da –tarihin konusu dışında olan- ne kadîm, ne de hâdistir.⁵⁰ Allah'ın zâtı ve sıfatları kadîmdir. Kelâm ilmi Allah'ın zâtı, sıfatları ve bunlarla ilgili meselelerden bahseder. Bir tarihçi, fıkıh, usûl ve benzeri ilimlerin konularını ele alırken nasıl bir fıkıhçı ya da usûl bilgininden daha farklı bir yaklaşım sergilemek zorundaysa, aynı şekilde kelam konularına eğilen bir tarihçinin de kelamcı yaklaşımından farklı bir tavır sergilemesi gerekmektedir. Tarihçi gerektiğinde söz konusu ilimler ve bunlarla ilgili konularla tahdit ve vakit belirleme açısından ilgilenme durumundadır. Hâdis olan varlıklar ya semavîdir ya da arzîdir. Tarihçinin, biri asli diğeri tali olmak üzere iki amacı söz konusudur. Tarihçinin asli amacı; muteber bir yöntemle insanın kaydını

⁴⁷ Nisa, 4/134.

⁴⁸ Matta, X. 18, 19, 28; Luka XII. 4.

⁴⁹ S. H. Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avce v. d., İstanbul 1991, s. 227-228.

⁵⁰ Kadîm, varlığı ezeli ve kendinden olup başkasından kaynaklanmayandır. Sonradan var olana hâdis denir. Bu durumda mevcût, sabit olandır ve yokluk (adem) onun zıddıdır (Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Mısır ts., s. 17; Cürçânî, s. 81,172-173; s. 12; ayrıca bkz. Toshihiko Izutsu, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalm, İstanbul 1995, s. 105 v. d.).

tutmaktır.⁵¹ Kafiyeçi, tarihçinin tali amacının kainatın diğer türlerinin kaydını tutmak olduğuna işaret eder.⁵² Böylece Kafiyeçi, tarihçinin sanat, tabiat v. b. şeyleri de tarih bilimine konu edinmesi gerektiğini söylemiş olur. Kafiyeçi'nin tarihçinin aslı amacının "muteber bir yöntemle insanın kaydını tutmak" olduğunu açıkça söylemesi, tarihin konusu ister insanî bir ürün - mimari, sanat, şehir ve benzeri şeyler-, isterse kevnî bir şey olsun -tabiat tarihçiliği gibi-⁵³ o şeyin insan hayatı ile ilişkisi, etkisi ve insani durumun mutlaka belirlenmesi gerektiğine işaret eder.

VI. Tarih Tenkidi

Tarih ancak tarih tenkidi ve yardımcı ilimler sayesinde ilimdir. Fakat tenkit tarihin özünü oluşturmaktadır, hatta onun dışında düşünülmemektedir. Halbuki yardımcı ilimlerin hepsi ve her zaman ona gerekli değildir. Yardımcı ilimleri seçen tenkittir. Onların müdahalesine karar veren, neticelerini takdir eden ve tarihi senteze onların katkısını sağlayan odur.

Tarih tenkidi, tarihte doğruyu yanlıştan ayırt etmeye tahsis edilmiş bir metottur. Tarih ancak şahitliklere dayalı olarak yazıldığından, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmak, üç temel işleme indirgenir: Her şeyden evvel şahitlikleri araştırmak; sonra onları kontrol etmek; nihayet onları anlamak.⁵⁴

Kafiyeçi'ye göre, tarih tenkidi konusunda vurgulanması gereken, tarihçinin tarihsel olaylar hakkında konuşabilmesi için öncelikle bir referansa, dayanağa, devraldığı bir otoriteye sahip olması gerekir. Ona göre, "tarihçinin tarihinde mutlaka bir "dayanağı/referansı" (müstened) bulunması gerekir".⁵⁵ Kafiyeçi, "tarihçinin "dayanağı/referansı" nedir", sorusunu "dayanak/referans, tarihçiye geçmişle ilgili bilgi verme yetkisini sağlayan ve rivayetinin kabul görmesini temin eden unsurdur" diyerek gayet açık bir şekilde yanıtlar ve tarih çalışmaları açısından hayati bir kural vazeder.

⁵¹ Kafiyeçi, s. 337-338.

⁵² Kafiyeçi, s. 340.

⁵³ Müslüman tabiat tarihçileri hakkında bilgi için bkz. S. H. Nasr, s. 228.

⁵⁴ Halkın, s. 3,34.

⁵⁵ Cürcanî, "müstened" in (dayanak/referans) anlam bakımından senet gibi olduğunu belirtir (Tarîfât, s. 211). Yani sözlükte itimat etmek, dayanmak anlamına gelen senet kelimesi, itimat olunan (mütemet), dayanılan (müstened) ve güvenilen anlamına da gelir. Türkçe'de kullanılan senet de bu anlama uygun olarak, bir borcun veya verilen bir sözün garantisi demektir.

Kafiyeci'ye göre, dayanağı/referansı olmayan tarihçi tarihî vakıalardan söz edemez ve dayanaksız bir tarihin kıymeti yoktur.⁵⁶ Çünkü tarihçi, doğrudan olguların kendisine ulaşmaz, onları vesikalar çerçevesinde yakalar.⁵⁷

Kafiyeci'nin bir hadis usûlü istilâhı olan senet yerine müstenedi kullanması, tarih yazma ile ilgili teklif ettiği beş yöntemle de uyum arz etmekte ve bilerek kullanılmış anahtar bir terim olduğunu göstermektedir. Tarih, olayların vuku buluşunu gerçekten gözlemlemiş birinin rivayetine ya da şahitliğine dayanan geçmiş olayların bilgisidir. Tarih, hatırladığı bir şeyi söylediğinde başka birine inanmaktır, inanan tarihçidir, inanılan kimse onun otoritesidir. Mesela, otorite XI kendi zamanında bir olay gözlemler ve gözlemi bir kağıda ya da uygun bir malzemeye kaydeder.⁵⁸ Bu kayıt kaynak olarak isimlendirilir. Bu kaynak, er veya geç X2 zamanında, otoritenin şahitliğini kabul ederek çağdaşlarına olayın meydana gelişini rapor eden tarihçinin eline düşer. Tarihçinin, olay gerçekten XI zamanında meydana geldi ifadesi, tarihsel bilgiyi tesis eden tarihsel bir önermedir. Tarihçinin ifadeleriyle otoritesinin ifadeleri arasında mutabakat ise tarihsel hakikati meydana getirir.⁵⁹

Bacon'a göre de "tarihsel bilgi, esasen sadece hatırlamaktan ibarettir; hatırlayamadığımızda tarih yazan ya da yazmış olanlardan otorite devralırız. Bundan dolayı hafıza ve otorite bütün tarihin iki kökünü oluşturur. Tarihçi, tabi olduğu otoritelerinin saptadığı malzemeleri bir bütün içerisinde işlemelidir".⁶⁰

Kafiyeci'nin "senet" yerine müstened kelimesini tercih etmesi, tarihçinin bilgi kaynaklarının çeşitliliğine işaret olarak alınabilir. Kaynak olma vasfına sahip, tarihçiye geçmiş hakkında konuşma yetkisi veren bütün vesikalar ve kalıntılar, tarihçinin dayandığı otorite anlamına gelen "müstened" in kapsamı içine girer.

Kafiyeci, tarihçinin otorite devralmasının yolları olarak hadis usûlünde "tahammulu'l-ilm" denilen ilim alma yöntemlerini gösterir. F. Sezgin'e göre,

⁵⁶ Kafiyeci, s. 337.

⁵⁷ Halkın, s. 4.

⁵⁸ Şahitliklerin genellikle yazılı vesikalar olduğu hatırlanmalıdır, bkz. Halkın, s. 17.

⁵⁹ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s. 12.

⁶⁰ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s. 149-150.

hadis usûlünde sekiz kısım halinde mülâhaza edilen ilim alma metotları dikkat edildiği takdirde gerçekte yazılı bir naklin kanunlarından ibarettir.⁶¹ Bütün bu usûller arasında ortak diğer bir nokta hocanın talebelerine yazı ve hafızayla tespit edilen "haber"i kullanma izni (icazet) vermesidir. Malzemeyi müsaadesiz kullananlara "sâriku'l-hadis" (hadis hırsızı) denmektedir.⁶²

Kafiyeci'nin tarihçinin otorite devralma konusunda teklif ettiği tahammulu'l-ilm yöntemleri bu gün için ifade ettiği anlam, tarihçinin tarih yazarken otorite devraldığının farkında olması, otoritesine sadık kalıp onu çarpıtmaması gerektiğidir. Tarihçi, otoritesi ile bir yöntem dahilinde münasebet kurmalıdır. Tarihsel düşüncenin çekim merkezi, tarihçinin otoritesini yorumladığı ilkelere ortaya çıkar.⁶³ Sübkî'ye göre, tarihçi: 1- Tarafsız ve doğru sözlü olmalıdır, 2- Alıntı yaptığında aslına sadık kalmalı, kendi beğendiği sözcük ve üsluplarla alıntılanmamalıdır, 3- Yaptığı naklin doğruluğunu müzakere etmelidir, 4- Haberin kaynağını belirtmelidir.⁶⁴

Kafiyeci'nin tarih tenkidi konusunda ilk bakışta sadece hadis tenkidi yöntemlerinden cerh ve tadil yöntemini teklif ettiği düşünülebilir.⁶⁵ Kafiyeci'nin eserinin tümü tarih tenkidi açısından değerlendirildiğinde, bu konuda birden fazla unsur üzerinde durduğu görülür:

1- Kafiyeci, hadis tenkidi yöntemlerinin tarih için de geçerli olduğunu söyler. Hadis tenkidi yöntemlerinin tarihin yapısına uyarlanması gerektiğini kullandığı ifadelerden anlamak mümkündür. Hadis tenkidi yöntemleri ikiye ayrılır: Bunlardan ilki, senet tenkidi de denilen cerh ve tadil yöntemi, ikincisi ise metin tenkididir. Bu iki yöntem de İslam tarihinin klasik metinlerinin

⁶¹ Fuat Sezgin, hadis usûlünde "tahammulu'l-ilm" denilen ilim alma yöntemleri İslâm medeniyetine mahsus olduğunu ve başka medeniyetlerde bunun bir benzerine rastlanmadığını söyler, bkz. "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemniyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1957, II/1,22; "İsnadın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Yeri", çev. Hüseyin Kahraman, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 1993, sayı: 5, V,304.

⁶² M. M. el-Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul 1993, s. 265,271,272; F. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 17-23; T. Koçyiğit, s. 118,119,414.

⁶³ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s. 151; *Tarih Tasarımı*, s. 82-85.

⁶⁴ Z. Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 156; R. Şeşen, s. 316.

⁶⁵ Z. V. Togan, s. 168.

eleştirisi açısından önemli kuralları içermektedir. Yapılması gereken, hadis tenkidi yöntemlerinin, tarihin yapısına uyarlanması, ayıklanması ve güncelleştirilmesidir. Mesela Sübkî, filolojik verileri -özellikle de sözcüklerin ifade ettiği anlamların bilinmesini (medlûlât-ı elfâz'a marifet)-tarih çalışmalarında gerekli bir ilke olarak belirtmiş ve bu alanda yöntem geliştirmiştir. Müneccimbaşı Ahmet b. Lutfullah (ö. 1702), Câmi'u'd-Duvel veya Sahâifu'l-Ahbâr adlarıyla bilinen eserinde Sübkî'nin yöntemini benimsemiş ve eserin girişinde onun yöntemini açıklamaya çalışmıştır.⁶⁶ Filolojik verilere dayalı ve metin tahlili tarzındaki tarih tenkidi anlayışı bir çok batılı düşünür tarafından da kabul edilip kullanılmaktadır. Mesela Vico ve Ranke, filolojik tekniklerin tarihsel kaynaklara uygulanması üzerinde durmuş ve yöntem geliştirmeye çalışmışlardır.⁶⁷

Kafiyeci, hadis tenkidi yöntemlerinden biri olan "el-carh ve't-ta'dîl" (haberi nakleden kişinin güvenilirliğinin tespiti veya kişi eleştirisi) yönteminin tarih tenkidinde kullanılmasını açıkça teklif eder. İslâm tarihçiliği, Hz. Peygamber'in hayat ve faaliyetlerinin tetkikiyle başlamıştır. Daha sonra sahabe ve ulemanın hayat hikayeleri "tabakât" eserlerinin oluşmasına yani biyografik tarih yazarlarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Tarih yazıcılığı yöntem olarak hadisin toplanması ve eleştirilmesi yöntemine bağlı kalmıştır. Buna göre tarihçi, tarihi olaylarla ilgili bireysel haberleri toplayan, düzenleyen, nakleden, bunu yaparken de ana araçları olarak bu haberleri kendisinden evvel nakleden kişilerin güvenilirlik derecesini "biyografi ilmi" (ilmu'r-ricâl)⁶⁸ ve "kişi eleştirisi" (el-carh ve't-ta'dîl) yardımıyla tespit eden kişi olmuştur. Müslüman tarihçinin, naklettiği tarihi haberle ilgili olarak "kişi eleştirisi" yapması, kesintisiz "isnat" zincirlerini kullanması sonucunda, haberin doğruluk derecesi genellikle yüksek olabilmiştir. Bu bakımdan Müslüman tarihçileri, eski çağ Yunan Roma tarihçileriyle karşılaştırıldıklarında onlardan çok üstün oldukları görülmektedir.⁶⁸

⁶⁶ Z. V. Togan, s. 156; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 316.

⁶⁷ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s. 151; *Tarih Tasarımı*, s. 82-85; R. J. Evans, s. 26); ayrıca bkz. Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, çev. Galip Ataç, İstanbul 1937, s. 137-150.

⁶⁸ Ahmet Arslan, *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara 1997, s. 68,69,70.

İbn Haldun'a göre, tarihçilerin naklettikleri haberlerde ravilerin sıdkını ve adaletini araştırmaları hadislerde sahihi, sahih olmayandan ayırmaya yetse bile tarihi hadiseler için yetersiz kalmaktadır.⁶⁹ Yapılması gereken tarihsel haberin içine girip olay eleştirisi yapmaktır. Böyle bir işlemde kişi eleştirisi ancak ikinci derecede yardımcı olabilir.⁷⁰

M. İkbâl'e göre, bir bilim dalı olarak tarihin vazgeçilmez bir şartı, olayları kaydetmedeki doğruluk olduğu ve olaylarla ilgili doğru bilgi eninde sonunda bunları anlatan ve nakledenlere dayandığı için, tarih eleştirisinin ilk kuralı olayı nakleden kişinin karakterinin araştırılmasıdır. Zira, olayı anlatan kişinin karakteri onun ifadesini şu veya bu şekilde etkiler.⁷¹ Kur'an- Kerim bu hususta şöyle der: "Ey iman sahipleri, yoldan çıkmışın biri size (yalan) bir haber getirirse, (haberi) araştırın."⁷²

2- Tarihsel bilginin mantıksal tasnifi, tarihsel bilginin tenkidi konusunda Kafiyeci'nin teklif ettiği önemli bir yöntemdir. Tarihsel verilerin teklif edilen mantıksal yönteme göre tasnif edilebilmesi için bu işlenmemiş verilerin öncelikle tenkit süzgecinden geçirilip mantıksal değerleri açısından birbirinden ayrıştırılması gerekir. Böylece tarihsel veriler mantıksal açıdan değeri tespit edilmiş bilgi düzeyine çıkar.

Kafiyeci'ye göre, tarihsel veriler mantıksal açıdan tasnif edildikten sonra tarihe kaynak olabilir ve tarih yazımında kullanılabilir.

3- Kafiyeci, tarihsel haberler konusunda gerçeğe bağlı kalınması gerektiğini dinî ve ahlakî argümanlarla da anlatmaya çalışır. Benzer bir yaklaşıma Mirhond'ta rastlıyoruz. Mirhond'a göre,

"Kur'ân-ı Kerim, gerçekleri değiştirip çarpıtan insanlar için 'sözleri yerinden değiştirerek tahrif ederler'"⁷³ demiş ve onları kötülenmiştir. Tarih yazılırken, her şey olduğu gibi yazılmalı, her şey iyisi ve kötüsü ile yazılmalı ve bunlar asla gizlenmemelidir. Tarihçi övme ve yermeye girişmemeli, bir yargıya varırken çok dikkatli ve dengeli olmalıdır.

⁶⁹ Câbirî, s. 364-365; A. Arslan, s. 60-61.

⁷⁰ A. Arslan, s. 62-64,73,75.

⁷¹ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, İstanbul 1984, s. 190-191.

⁷² Hucûrât 49/6.

⁷³ Nisâ 4/46.

*Tarihçi sözünde doğru olmalı, değerlerini çıkarlara değişmeyen, tutarlı biri olmalı ki eserini okuyacak insanlar vebal altında kalmasın.*⁷⁴

VII. Sonuç

Anadolu ulemasından Kafiyeci'nin "el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih", adlı eseri tarih metodolojisine tahsis edilmiştir. Yöntem olarak fıkıh usûlünden esinlenerek yazılmış olan eser, güçlü bir mantık örgüsüne sahiptir ve tamamen metot belirleyici mahiyettedir. Kafiyeci'yi önemli kılan evrensel anlamda bir tarih metodolojisi ortaya koymaya çalışması, tarih tasarımı konusunda mantıksal açıdan tutarlı bir metot teklif etmesi ve bu yöntemin tarihsel bilginin mantıksal değerini tespit etmek için bir kriter teşkil etmesidir. "el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih"nin ikinci bölümünde yer alan mitolojik tarihsel malzemeye bakarak, Z. V. Togan ve F. Rosenthal, eseri haksız yere eleştirmişlerdir. Kafiyeci, tarih çalışmalarının bir yöntem çerçevesinde yapılması gerektiğini özellikle belirtir ve tarihin yararı konusunda sıraladığı mantıksal silsileden sonra, "öyleyse hiç kimse tarihten müstağni kalamaz" şeklinde bir sonuç çıkarır. Kafiyeci'ye göre, tarih insana kendisiyle ilgili bir idrak ve tecrübe kazandırmak içindir.

Kafiyeci, tarihi, 1- geçmişin olayları, 2- insanî toplumsal olayları anlatan bir bilim ve 3- felsefi özler çıkarılması gereken bir alan olarak anlamıştır. Kafiyeci, tarihçinin asıl görevinin muteber bir yöntemle insanın kaydını tutmak olduğunu söyler; evrensel ve insânî karakterde tarih yazma prensibine işaret eder. Kafiyeci, tarih yazımı konusunda teklif ettiği yöntemi klasik mantığın tasdikât kısmı üzerine temellendirip kurmuştur.

Tarihte doğruyu yanlıştan ayırt etmeyi ifade eden tarih tenkidi konusunda Kafiyeci'nin birden fazla unsur üzerinde durduğu görülür. Mesela tarihsel bilginin mantıksal tasnifi, bu unsurlardan biridir. Kafiyeci'ye göre, tarihsel veriler mantıksal açıdan tasnif edildikten sonra tarihe kaynak olabilir ve tarih yazımında kullanılabilir. Kafiyeci, tarihsel haberler konusunda gerçeğe bağlı kalınması gerektiğini dinî ve ahlakî argümanlarla da anlatmaya çalışır.

⁷⁴ Z. V. Togan, s. 156-157.